

DE KERK DER NEDERDUITSCH HERVORMDE GEMEENTE TE WINSCHOTEN.

„Het bizonder eigenaardige van een oud monument is, dat het zooveel zegt; het is een getuige uit het verre verleden, die tot u spreekt, mits ge zijn taal verstaat.”

Onder de vele nog overgebleven, alle meer of minder merkwaardige oud-*Groninger* dorps-kerken, onderscheidt die te *Winschoten* zich door haar vorm en afmetingsverhoudingen en mede door de legende, die haar op 't hardnekkigst vervolgt.

Sedert A. J. van der Aa toch ten jare 1849 in het XIIde deel van zijn Aardrijkskundig woordenboek voor Nederland goedvond te verklaren: „de Hervormde Kerk te *Winschoten* is een groot en deftig „gebouw, zijnde het overgebleven koor der vroeger „aan Sint-Vitus gewijde parochie-kerk, waarvan het „nu verdwenen schip met den nog bestaanden toren „verbonden was,” sedert dien tijd, verklaart elk boekgeleerde, die de getuigenis, welke dit monument daaromtrent zelve aflegt, verstaat noch begrijpt, dat die kerk is eene reste, het koor der voormalige

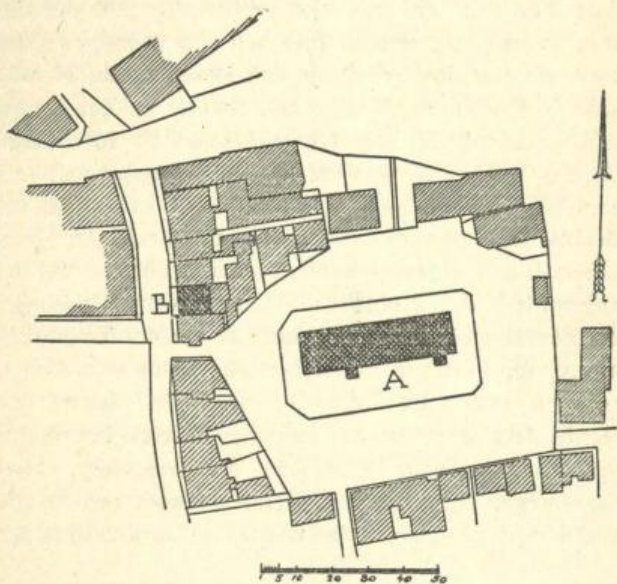
Katholieke Parochie-kerk, welk koor dus, niet enkel zooals de Dom-kerk van *Utrecht* zijn langs-schip, maar ook zijn dwars-schip verloor, waardoor de *Winschoter* toren evenals de Dom-toren alleen is komen te staan.

Waag het niet zoo'n boekgeleerde tegen te spreken, want dan is het niet te best voor u, in een eerstvolgend courant-artikel toch wordt ge duchtig gekapitteld en eenvoudig als een weet-niet aan de kaak gesteld. Of-schoon dus bij voorbaat overtuigd van de kaak-straf, die mij wacht, zal ik toch zoo vrij zijn, tegen die vastgeroeste legende en hetgeen men verder goedvindt over die kerk te borduren op te komen, en daartoe haar zelve laten getuigen, wie zij *is* en *was*.

Wie zij *is* en *was*? Nog volkomen in haar geheel, de oude, de tegen het einde der XIIIde eeuw gebouwde baksteenene parochie-kerk van het dorp *Winschoten*, niets meer, maar ook niets minder.¹ Reeds

¹ Dit is echter in volstrekte tegenspraak met hetgeen „Laurentius” dit voorjaar in het Nieuwsblad van het Noorden beweerde, eene bewering, door de Winschoter Courant van 19 Mei 1907 overgenomen, namenlijk, dat deze Kerk omstreeks 1542 moet gebouwd zijn. „Laurentius” grondt die bewering op twee aanschrijvingen van Burgemeesteren en Raad van Groningen van 1543, (Register Archief 1543 no. 16 en 17).

In de eerste dier aanschrijvingen d.d. 27 April 1543 wordt aan de „gemene ingesetene des Caspels te Winschoten” gelast „van stonden aen zonder vertreck die *olde Karch* „met den toorn aldaar” te sloopen en de afbraak te vervoeren naar het hoofd van het Hamkenpad ten einde te worden gebruikt tot herstel der dijken. Deze aanschrijving wordt ruim drie weken later herhaald. Dat die afbraak werkelijk heeft plaats gehad, blijkt uit een mandaat van 31 Mei d.a.v. gericht aan de kerspellieden van Noordbroek, Zuidbroek, Muntendam en Meeden, „toe Winschoten bij die

Kadastraal plan van kerk (A) en toren (B).

een enkele blik op voorstaand kadastraal plan, de juiste ligging en afstand van kerk en toren ten opzichte van elkaar aangevende, toont, dat kerk en toren onmogelijk voorheen een samenhangend geheel hebben *kunnen* uitmaken. De as van den toren toch ligt niet alleen niet in het verlengde van die der kerk, maar 19 M'. daar bezijden, en ook niet evenwijdig met die der kerk, terwijl de afstand tusschen den west-gevel der kerk en den oost-gevel van den toren, zijnde 24 M', ook veel te kort is voor een dwars- en een langschip passend bij dat legendarische 40 M'. lange koor. Trouwens waartoe zou een koor van die enorme lengte in een dorpskerk als *Winschoten*, dat slechts één pastoor en meesttijds misschien geen kapelaan had, eigenlijk hebben moeten dienen? Bij het meerendeel der grootste middeneeuwsche *Groninger* dorpskerken toch bestaat het koor uit slechts één gewelftraveé, uit slechts één tusschen gordel- en muurbogen besloten overwelfd kerk-vak, heeft het slechts een vierde deel dier kerk tot lengte en beslaat het slechts het zesde gedeelte dier kerk in grondvlak. Hier daarentegen zou het veronderstelde koor eene lengte hebben gehad, grooter dan langschip en dwarsschip samen

„olde Karcke” te verschijnen „ende voeren alsdan al den „steen van der voorgeroerte Kercken gecomen mit juwen „wagen in den Eext an den cant vant water die welcke steen „van daer te scep gevoert sal worden nae dat hooft”. — Aldus die aanschrijvingen, waarin echter volstrekt geen sprake is van het bouwen eener *nieuwe* Kerk, maar wel van het sloopen eener bestaande oude Kerk, welke olde Karcke waarschijnlijk eene kleine vroeg-romaansche Kerk was, de buiten gebruik gestelde voorgangster der nog bestaande Kerk, welke voor elk deskundige onmiskenbaar een dertiende eeuwsch bouwwerk is.

hadden kunnen krijgen en een oppervlak even groot als deze, zoodat werkelijk een blik op het kadastrale plattegrondje voldoende is, om de onjuistheid der zich steeds herhalende bewering, „de nog bestaande „kerk is het overgebleven koor eener vroegere kerk”, aan te toonen. Trouwens ook de kerk zelve weerspreekt die bewering op het duidelijkst. Was de nog bestaande kerk inderdaad slechts een deel der vroegere kerk, dan zou haar west-gevel een ná de afbraak van dat vroegere kerk-gedeelte aangebrachte sluitmuur moeten zijn, gemetseld tusschen haar muurpijlers en den daarop rustenden gordelboog, enkel dienend om het overblijvend kerk-gedeelte te sluiten en dus van betrekkelijk geringe dikte en zonder iets bizonders hoegenaamd.

Doch juist al *die* eigenschappen mist die west-gevel; de muurpijlers, waartegen hij ter weerszijden, en de gordel-boog, waaronder hij van boven in- en aange-metseld zou moeten zijn, zij bestaan daar niet, in plaats van dunner is hij zelfs zwaarder dan de zijgevels der kerk en in plaats van het karakter van een later aangebrachten afsluitmuur te hebben, is hij, de met die zijmuren in omgaand verband gemetselde, oorspronkelijke eind- of west-gevel, met gelijke raamopeningen, met gelijksoortige nisgeledingen als deze en met eigen muraalboog en door twee smalle steenen steektrapjes, in zijn muurdikte uitgespaard, toegang gevende tot de gewelven en de bekapping.

Inderdaad het kerkgebouw, zooals het daar staat, is in vorm en afmeting nog de vroegere parochie-kerk in haar geheel, en binnen die kerk werd tijdens hare restauratie, ter plaatse van den vierden of oos-

telijken gordel-boog, nog de fundeerings-voet der vroegere koor-sluiting gevonden, welke oudtijds het vijfde of oostelijke kerkvak scheidde van de vier andere kerkvakken, zoodat de verhouding van de lengte van het koor tot die der kerk hier dus kleiner is dan elders, een vijfde in plaats van een vierde. De kerk *zelve*, zij heeft daarmede, vertrouw ik, de legende die haar tot nu toe vervolgde, voldoende te niet gedaan.

Het kerk-archief van *Winschoten* bracht helaas omtrent het verleden van het oude kerk-gebouw zoo goed als niets. Of zij *Winschoten's* allereerste kerk was? wanneer zij gesticht is? door wie of met behulp van wie? wie haar bouwmeester was? wat zij heeft gekost? welk belangrijk onderhoud of herstel zij in verloop van tijd heeft genoten, welke veranderingen zij inwendig heeft ondergaan? — over dit alles bezit dit archief geen enkel zakelijk gegeven, zoodat ook ten dezen weder de kerk *zelve*, zoo goed mogelijk, het antwoord zal moeten geven. Of zij *Winschoten's* allereerste kerk was? Zeer zekerlijk niet. Haar eerste kerk was hoogstwaarschijnlijk weinig meer dan eene kleine bid-kapel, een houten kerkje, dat misschien afgebrand, vervangen schijnt door een hoogst eenvoudig steenen kerkgebouw, tot dat, toen dit in den loop der XIIIde eeuw te klein voor de zich uitbreidende gemeente was geworden, men met behulp en onder voorlichting van de Cisterciensers van *Aduard* tegen het laatst dier eeuw besloot tot den bouw eener grootere kerk op een ander terrein. Die vroegere kerk was dan misschien „de olde kercke” van bl. 2 noot 1.

Die nieuwe kerk werd toen, overeenkomstig Gro-

ninger gebruik, geheel van baksteen van eigen grond gebouwd en, om haar tegen brand te vrijwaren, met gemetselde gewelven overdekt en omsloten door een kerkhof van $\pm 1\frac{1}{2}$ hectare oppervlak, dat beplant, door een haag of muur werd omgeven. In den gewijden grond rond die kerk, doch vooral aan haar zuidzijde, werden eeuw aan eeuw hoog en laag, groot en klein ter ruste gelegd, zoodat haar kerkhof met elke eeuw bijna een halve voet rees, waardoor de kerk met elke eeuw van buiten evenveel lager scheen te worden, en dit vooral, nadat het kerkhof behalve aan zijn oostzijde gaandeweg was verkleind en met huiserven bezet, tot het ten slotte, tot een tiende van zijn vroegere grootte teruggebracht, als begraafplaats werd gesloten en met een armzalig ijzeren hekje werd omgeven.

Langs drie zijden, alleen bewesten niet, door hoog geboomte gedekt, dat bij storm het bovengedeelte van haar muurwerk zweepste, stond de kerk met hetgeen er van haar kerkhof was overgebleven, vrij desolaat in den noordwestelijken hoek van het in vorm hoogst onregelmatige en met balkeien bevloerde markt-plein. Dit vooral, nadat men in 1884 had goedgevonden haar west-gevel, die bij een vroeger herstel reeds zijn sierlijke topgeledingen had verloren, eens prachtig op te knappen en deze op voorstel van een der heeren Kerkvoogden, van den toenmaligen Directeur der H. B. S., geheel te bepleisteren.

Tevergeefs trachtte Jhr. Mr. V. de Stuers de Heeren daarvan terug te houden. Het mocht echter niet baten, de kerk *moest* en *zou* er nu eens schier uitzien; men begreep niet, dat eene bepleistering van dien gevel gelijkstond met eene grove mishandeling van

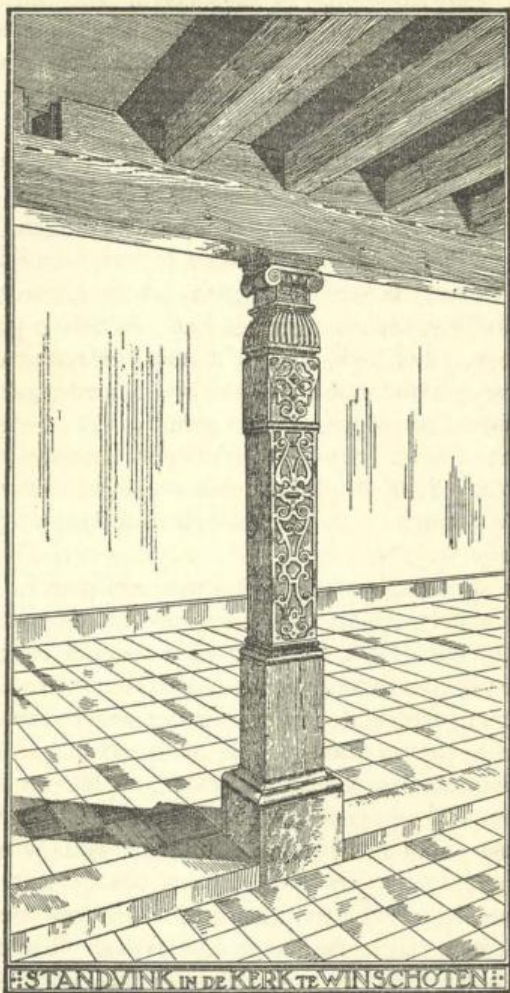
het eerwaardige kerkgebouw en bepaald een misstand zou vormen. De gevel werd geheel bepleisterd, werd daarna vuil en vies en toonde sedert zijn gebreken, die vroeger alléén spraken tot het oog van een technicus, nu aan elk voorbijganger, aan elk oplettend kerkganger. De oude hoofdingang in dien gevel was op het laatst der XVIIIde eeuw, in 1776, reeds vervangen door een nieuwe in rococo-vorm; tegen den zuid-gevel was, èn in 1754 èn in 1759, telkens een portaal aangebouwd en onder langs den oostgevel was eene bergplaats aangebracht voor brandladders, enz. Groote ijzeren ramen hadden de smalle met geschilderd glas bezette oude ramen vervangen; de boogfries met lijst langs den dakvoet der zijgevels was weggekapt en vervangen door ijzeren goten. Vooral noordwaarts iets overhellende en uitgebukt en op verschillende plaatsen overigens niet weinig gescheurd, stond het gebouw daar als eene mishandelde, als eene vervallen grootheid, waarvoor blijkbaar niemand meer iets gevoelde, welker waarde nog slechts een enkele ter plaatse begreep. Trouwens dat kon ook moeielijk anders, want de inwendige toestand dier kerk was inderdaad meer dan ergerlijk.

Hoe was die toestand? De gemetselde gewelven, zij waren alle weg- en uitgebroken, evenals de gordelbogen met de muur-pijlers, waarop zij hadden gerust; alleen enkele overgebleven muur-bogen en inkassingen verrieden de vroegere aanwezigheid van gewelven, hun beloop en de vijfvoudige vak- of gewelf-indeeling der kerk. Ter vervanging dier overwelling had men langs beide zijmuren, even boven de ramen, eene vier planken breede plaat aangebracht, rustend op

enkele gebeeldhouwde kraagstukken, en daarop in gedrukten boogvorm een ter volle kerk lengte doorlopend houten gewelf, door een tengel ter plaatste der kraagstukken quasi in vakken verdeeld en met eene lijst langs den voet der plaat.

De oude bevloering, van lieverlede uitgebroken en, sedert de kerk in haar geheel tot begraafplaats werd benut, grootendeels door grafzerken vervangen, was, naarmate het kerkhof in hoogte toenam, schijnbaar steeds dieper komen te liggen, tot men, nadat de kerk als begraafplaats was gesloten, besloot op gelijke hoogte met het kerkhof eene houten bevloering en in het breede middenpad veelkleurige cement-tegels aan te brengen, waardoor men het gebouw, dat bij de vervanging der steenen gewelven door een plankengewelf reeds 2.50 M¹. hoogte had verloren, nog weder 0.70 M¹. ontnam, zoodat het daarmede inwendig alle proportie verloor.

Van de smalle oude kerkramen met glas in lood waren enkele gesloten en volgemetseld, de overigen van 0.66 tot 1 M¹. verbreed en omstreeks 1855 met gegoten ijzeren ramen voorzien, waarvoor groen saaien gordijnen, hangende aan tegen den gewelfvoet aangebrachte ijzeren roeden. De vroegere binnen-koorafsluiting was weggebroken en in de XVII^{de} eeuw vervangen door eene galerij ter volle kerkbreedte, aan haar voorzijde rustende op een zwaren eikenbalk, gedragen door vier karakteristiek geprofileerde en gebeitelde houten pijlers, staande op steenen basementen, (vgl. de hierachter staande afbeelding), welke pijlers thans in het Groningsch Museum geplaatst zijn. Tegen den zuid-gevel hing ter plaatse van den

STANDVINK IN DE KERK TE WINSCHOTEN

voorlaatsten dam, gerekend van uit het oost-einde der kerk, de zeszijdige eiken kuip-vormige preekstoel van 1695, met zijn vrijstaande getorste hoek-colonnetten, zijn gebeiteld paneelwerk, zijn trapje en zijn zwaar klankbord, aan de onderzijde stervormig in paneel bewerkt, dat op zijn kroonlijst een à jour bewerkt hekje droeg, met guirlandes gevuld, terwijl ook de vaasvormige bekroning met guirlanders was omhangen.

Het oude orgel, door A. J. van der Aa geroemd, was in 1868 door C. G. Witte, firma *Batz & Cie*, te *Utrecht* vervangen door een nieuw orgel in quasi gothieken stijl, met groote à jour zijstukken. Dit werd geplaatst op de zoldering, boven de aan de westzijde binnen de kerk uitgebouwde consistorie-kamer met gang en bergplaats, een orgel, misschien goed van klank, maar hoogst onsierlijk van vorm, gedrongen als het daar stond tusschen die zoldering en het houten gewelf. De oude koperen kaarskronen waren in 1868 voor fl. 200 aan de kerk te *Tzum* verkocht en daarna vervangen door drie inleelijke ijzeren gaskronen; een eenvoudig doophek omsloot de ruimte voor den preekstoel, daarnevens stond het kerkmeestersgestoelte met eenig lofwerk versierd, tegenover den preekstoel was een oud gestoelte met het wapen van de familie *Viëtor*. De champignon had de houten bevloering, de banken en de gestoelten aangetast en voor een groot deel zelfs verteerd en de kerk binnen komende, waaraan behalve hare vier muren alles ontnomen was, wat haar vroeger onderscheidde, en waarin alles gedaan was om haar te ontsieren, kreeg men werkelijk een indruk van diep verval, van armoede, van eene Protestantsche kerk

op haar minst. En dat zegt veel, want Protestantsche kerken, zij kunnen ten onzent er soms wanhopig armoedig en naar uitzien.

Opgewekt misschien door het voorbeeld van *Stedum* en door dat van tal van kerken buiten Groningerland, wendde op 12 Januari 1900 het Kerkbestuur door toedoen vooral van Mr. *H. Hesse*, Secretaris-Kerkvoogd, zich tot den Minister van Binnenlandsche Zaken, steun en voorlichting verzoekend tot restauratie harer Kerk. Hierop volgde 3 Juni 1901 's Ministers antwoord met een verslag omtrent den toestand der Kerk, na opname uitgebracht door den Rijks-Architect A. Mulder. De Minister noodigde het Kerkbestuur uit thans een volledig plan van restauratie met bijbehorende begrooting van kosten in te dienen. Op verzoek van het Kerkbestuur werd daarop door ondergeteekende een ontwerp voor die restauratie opgemaakt en begroot op f 34850.—, waarvoor onder toezending dier bescheiden nu eene Rijks-subsidie werd gevraagd.

Eerst in 1904, na een persoonlijk bezoek door de Heeren Kerkvoogden *H. J. Wichers* en Mr. *H. I. Schönfeld* den Minister van Binnenlandsche Zaken gebracht, werd op de Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1905 een bedrag van f 2800.— uitgetrokken als eerste der gedurende vijf achtereenvolgende jaren uit te keeren termijnen van gelijk bedrag, tot herstel dezer Kerk. Alvorens toch 's Ministers medewerking te *kunnen* erlangen, moest men aantoonen, dat door de kerkelijke gemeente en particulieren de ontbrekende 21 mille zou worden verstrekt, en het bijeenbrengen dier vrij groote som heeft het kerkbestuur dan ook

niet weinig zorg en moeite gekost. Vele leden dier gemeente toch, de waarde van het oude kerkgebouw als architectonisch monument niet inziende, begrepen niet of wilden niet begrijpen, hoe dit arme gebouw nog tot een waardig kerkgeheel kòn worden gebracht, anderen weder wilden veel liever medewerken tot de stichting eener nieuwe kerk, doch *trots gebrek aan belangstelling, trots tegenwerking bij velen*, slaagde het bestuur er in, door middel eener leening, de benodigde gelden en daarna ook het Rijks-subsidie te verkrijgen, zoodat in den loop van het jaar 1905 nog met het werk kon worden aangevangen.

Door de stijging der arbeidslooën en van den prijs der materialen, alsook vanwege de onkosten door de sedert in werking getreden Ongevallen-wet veroorzaakt, kon het werk nu niet meer voor het daarvoor in 1902 geraamde bedrag worden uitgevoerd en was men verplicht tot bezuiniging het aanvankelijk bedoelde leiendak door een pannendak, onder gebruikmaking der nog deugdelijke oude pannen, te vervangen.

Daar een zorgvol restauratiewerk als dit, — het oude gebouw toch was verre van overal gezond, terwijl men eerst tijdens de uitvoering ziet, welke voorziening en tot hoeverre en welk herstel elk gedeelte eischt, — niet voor openbare aanbesteding vatbaar is, werd besloten het werk geheel in eigen beheer onder een vertrouwd uitvoerder, *H. L. Schwartz*, en onder direct toezicht van den Gemeente-architect *K. de Grooth*, uittevoeren, en alleen datgene, wat daarvoor bepaaldelijk vatbaar was, uit te besteden.

Diensvolgens werd den 19^{en} September van dat

jaar (1905) de nieuwe kap met zijn balken en ook het schoren en verankeren van het gebouw aanbe-
steed. Tevens werd al de benodigde groot-formaat
baksteen en ook de profilsteen besteld, teneinde in
het voorjaar van 1906 met het muurwerk te kunnen
beginnen en dat jaar het werk te kunnen voltooien
tevens. In 1906 is inderdaad het restauratiewerk
zoo goed als beeindigd. Had men gewild, dan had
toen met Kerstmis het kerkgebouw ingewijd kunnen
worden, doch het Kerkbestuur vond het beter te
wachten, tot het noodige ameublement was aange-
bracht, vandaar, dat het 28 April 1907 werd, eer
het gebouw in dienst is genomen.

Behalve in het maken van eene nieuwe, nu be-
schoten bekapping, was het voornaamste gedeelte
van het restauratie-werk het opnieuw met steenen
gewelven overdekken der kerk, hetgeen te meer zorg
vereischte, daar het gebouw op verschillende plaatsen
niet alleen belangrijk gescheurd was, maar de beide
zijgevels in het midden hunner lengte van boven niet
weinig naar buiten overhielden, de noordelijke gevel
op enkele plaatsen zelfs 28 cM., de zuidelijke 14 cM.
Bovendien waren beide muren door het voorheen
afkappen hunner zware binnen-pijlers niet weinig
verzwakt.

Het eerste werk, alvorens de oude kap met zijn
zware en vele balken kon worden verwijderd, bestond
dan ook in het aanbrengen van ijzeren trek-ankers
ter plaatse der weggebroken pijlers en boven de ramen
in het midden van elk gewelf-vak, terwijl tevens het
muurwerk waar noodig werd geschoord.

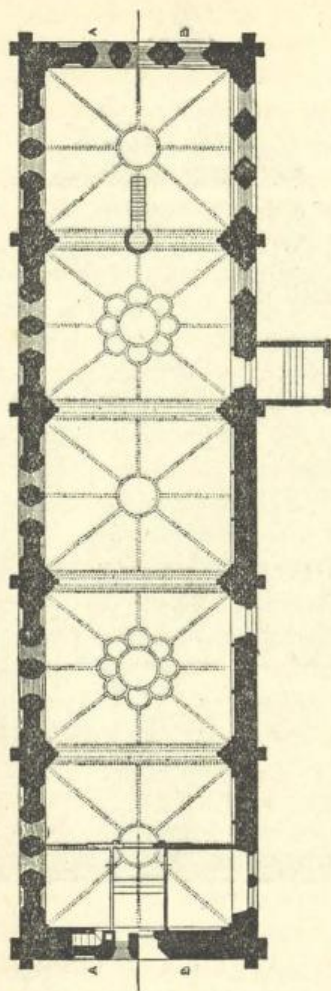
Ter hoogte der vroegere bevloering werd de over-

hoeksch aangelegde voet der muur-pijlers teruggevonden en bleken die pijlers met de daaruit opgaande gordel-bogen eene breedte gehad te hebben van 0.98 M¹., bij een voorsprong, gemeten op de voorzijde der colonnetten, van 0.62 M¹., terwijl die colonnetten zelf 0.30 M¹. in diameter waren. Die pijlers en de daartegen aansluitende kralen, waaruit de overhoeksche gewelf-graten opgaan, moesten alle met zorg in verband met het metselwerk der zijmuren worden opgetrokken, alvorens daarop de zware gordel-bogen, de kerk over hare lengte in vijf velden of travées verdeelend, konden worden opgetrokken, welke bogen, in hoofdzaak de last en druk der gewelven overmende, deze overbrengen deels op die pijlers, deels op de zijmuren, die daarom dan ook met alle zorg verankerd en zoo aangemetseld werden, dat die druk zooveel doenlijk vertikaal en zoo weinig mogelijk zijdelings werd overgebracht.

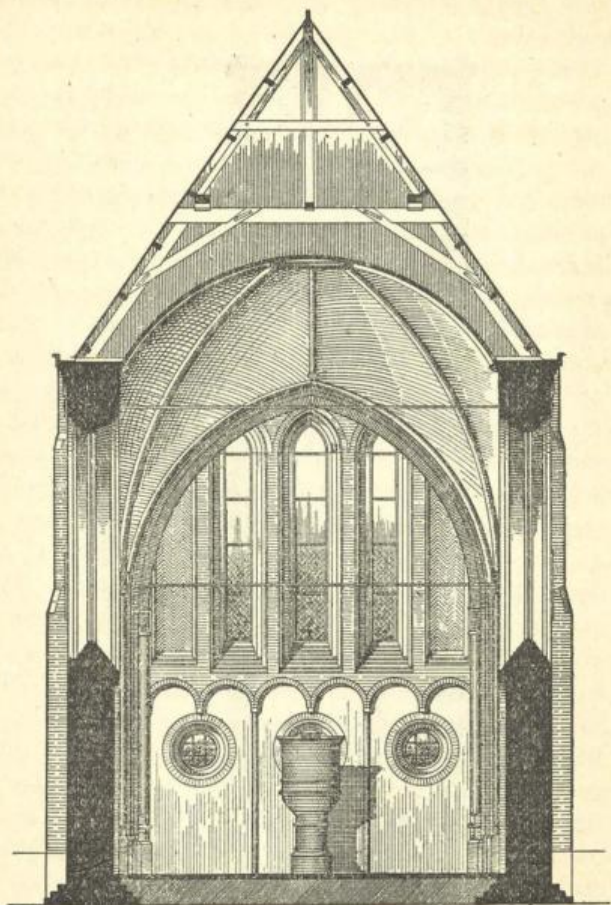
Evenals zulks oorspronkelijk het geval was geweest, werden die pijlers met hun bogen en gewelf-kralen weder ziend gemetseld en gevoegd en dus niet bepleisterd. Oudtijds toch had men ten onzent de gewoonte de voornaamste geledingen van een in baksteen opgetrokken kerk-gebouw, zijn eigenlijk skelet, onbepleisterd te doen spreken van binnen, hetgeen niet alleen zijn samenstelling geheel doet uitkomen, maar tevens het karakter van het geheel verhoogt. Zoolang de pijlers met hun bogen in uitstekenden toestand, in volle kracht, één met het muurwerk zijn en blijven, is het kerk-gebouw sterker, meer stormbestand *met* dan zonder gewelven. Vandaar dat het zaak is de trekijzers, die in een nieuw

gebouw ná zijn versteening gemist kunnen worden, hier niet alleen stil te behouden, maar ook te zorgen, dat deze voortdurend in volkomen betrouwbaren toestand blijven. Tusschen de gordel-bogen werden, nadat deze voldoende versteend waren, in elk gewelfveld de acht kraalvormige graten met behulp van formeelen geslagen en deze graten in de gewelf-kruin in een open rozet vergaard, daarna de gewelf-vakken tusschen die graten uit de hand met klein formaat- of drielingsteen bij halfsteens dikte gesloten en die vakken vervolgens afgepleisterd, aan de onderzijde in kalkmortel ten behoeve van het licht en ter schijnbare verhooging van het geheel, aan de bovenzijde in portlandcement, ter bescherming der gewelven bij mogelijke lekkages, terwijl tevens de gewelfliezen soliditeitshalve tot een derde harer hoogte vol werden aangemetseld. Vergelijk bij dit alles de afbeelding van den plattegrond hiertegenover.

Bij het afbikken van de pleister- en witsel-lagen, waarmede het muurwerk binnen de kerk was gedekt, bleek dat zij bij haren bouw in de XIIIde eeuw geheel en al ziend was gemetseld en gevoegd en dat de nissen bezijden hare ramen met een vlechtwerk bij wijze van versiering waren gevuld. Met uitzondering van het metselwerk onder hare ramen, dat door het weggappen der colonnetten en het aanbrengen eener houten lambriseering indertijd te veel was beschadigd en daarom opnieuw gekalkt werd, werd al het overige oude muurwerk binnen de kerk met zorg schoongemaakt, zooveel doenlijk hersteld en daarna weder gevoegd en ziend gelaten. Onder de witlaag werden in het koorgedeelte

Platte grond der kerk.

Dwarsdoorsnede der kerk, na haar restauratie,
gezien naar het Oosten.

enkele wijdingsteekens gevonden, zijnde gelijkarmige roode kruisen, door een bruinen en geelkleurigen cirkelrand omsloten. Overblijfselen of sporen van vroegere muurschilderingen werden overigens niet gevonden. Onder den koor-vloer lag nog eene bevoering van gave grafzerken, meerendeels dagteeknende uit de tweede helft der XVIIIde eeuw, welke zerken, voor zooveel hun afmeting dit toeliet, in de nissen onder de koorramen, bij wijze van muurbekleding, overeind werden geplaatst en met een gemetselden rand omsloten, terwijl tevens het niswerk onder al de ramen zijne colonnetten en boogjes en, door de verlaging van den vloer, ook zijne vroegere hoogte herkreëg¹. In de beide zijmuren werden ter plaatse van het tweede en vierde gewelfvak segmentbogig gesloten, dichtgemetselde oude doorgangen gevonden, waarvan er twee weder werden geopend en met deuren en treden voorzien, ten einde tot nooddeur te kunnen dienen. Al de vroegere raamopeningen, zijnde in elk tusschen zijn gordel-bogen besloten kerkvak in elken zijmuur twee stuks van 0.66 M¹. breedte bij 5.20 M¹. lengte, behalve de ramen in de oost- en westgevels, herkreëgen hare oorspronkelijke breedte en nieuwe dagkanten. Zij zijn weder met glas in lood gedicht, evenals de rozet-ramen onder in het koor, terwijl de rozetnissen en de lange nissen bezijden de ramen, zoo buiten als binnen, alle met zorg werden hersteld en waar noodig bij- en aangemetseld met de daaraan ontbrekende rollagen, enz.

¹ Vergelijk hierbij overstaande afbeelding, die een doorsnede der kerk naar het oosten geeft.

De west- of voorgevel werd ontdaan van zijn pleisterlaag, van zijn aanmetselingen en vernieuwingen in lateren tijd; zijn zandsteen rococo-ingang werd uitgebroken en die gevel met zijn top daarna tot zijn oorspronkelijk karakter teruggebracht en voorzien met een eenvoudigen, segmentbogig gesloten, diep terugliggenden hoofd-ingang, breed 1.50, hoog 2.25, met gemetseld bovenlicht, gedicht met glas in lood.

De boogfries met haar deklijst, ter wille der balkverankeringen en van de goot vroeger weggebroken, werd nu opnieuw langs den dakvoet der beide zijgevels aangebracht, de op de hoeken en ter plaatste der gordel-bogen aanwezige contreforten alle waar noodig hersteld, de scheuren overal gedicht en het metselwerk aldaar weder in verband aangemetseld. Ten behoeve der consistorie-kamer werden in den zuid-muur een paar kleine raam-openingen aangebracht ter vervanging der vroegere; al het muurwerk van buiten werd met zorg schoongemaakt en gevoegd, de groote boomen, welke het gezicht op de kerk benamen en deze bij storm meer kwaad dan goed deden, werden verwijderd.

Binnen de kerk werd ter hoogte der vroegere of eerste bevoering een vloer gelegd overeenkomstig oud gebruik van groote baksteen op hun plat, de oude galerij of kraak in het koor uitgebroken en haar 4 standvinken aan het Groningsch Museum afgestaan. De consistorie-kamer met gang en bergplaats werden vervangen door een overwelfde breederen goed belichten midden-gang met eene kleine consistorie-kamer rechts en een opgang tot de orgel-galerij en een toegang tot den verwarmings-kelder links, terwijl

tevens aldaar een kelder ten behoeve der centrale verwarming werd aangebracht. Het orgel zelf, hersteld en ontdaan van zijn hinderlijke zijstukken, komt, herplaatst onder het nu zooveel hoogere gewelf, veel beter tot zijn recht dan voorheen. De uitgebroken rococo-deur, de vroegere hoofd-ingang, sluit den midden-gang onder het orgel en dient tot binnen-deur.

De zeszijdige eiken hang-preekstoel, aan welken met zijn groot klankbord in de herstelde kerk bezwaarlijk eene goede plaats was aan te wijzen, is vervangen door een vrijstaande preekstoel met bijbehorende trap van gebakken siersteen, die geplaatst is in de as der kerk onder den laatsten gordel- of koor-boog.

Ook de oude gestoelten, het doophek en de banken, dit alles was in zoodanigen toestand, zoo door champignon aangetast en ten deele verteerd reeds, dat het niet meer te herplaatsen viel. Dit alles is nu vervangen, de daarvoor beschikbare middelen lieten voorloopig niet anders toe, dan hoogst eenvoudige eiken stoelen. Armstoelen met eene bescheiden balustrade omsloten wijzen de plaats aan van het Kerkbestuur. De gegoten ijzeren gaskronen zijn vervangen door 3 koperen kronen met bijbehorende wand-armen, de stand van den preekstoel op 't einde van het midden-pad was echter oorzaak, dat die kronen, om het gezicht op en van den predikant niet te hinderen, wat al te hoog moesten worden gehangen, waardoor zij kleiner schijnen dan zij inderdaad zijn.

Een eenvoudige looper in het midden-pad gelegd tusschen de losse houten bevloering, waarop de stoelen

staan, doet werkelijk goed op den gemetselden vloer en dempt den voetstap der binnenkomenden. De kerk heeft nu haar vorm, haar kleur, haar proportie en ook de charme, het cachet, het echt kerkelijke herkegen, dat zij gedurende drie eeuwen heeft moeten missen. Zij is nu inwendig niet meer de onsmakelijke, de rommelige, de in alles even inleelijke, de gedrukt langwerpige doos, die zij was, *Winschoten's* „schäme dich”, maar zij is schijnbaar een geheel ander gebouw geworden, breeder, dieper, veel hooger vooral, zij is weder eene *kerk* geworden, stemmig, rustig, en, trots haar eenvoud, zelfs rijk van vorm, maar met een rijkdom, waarbij elke vorm, elke geleding een eigen taak heeft en die taak zichtbaar toont ook.

Zij heeft weer kleur gekregen, zij heeft vooral weer proportie gekregen. Vroeger onevenredig lang en laag, is zij nu, dank zij haar gordel-bogen en haar tot 2.50 M¹. in de bekapping oplopende gewelven, schijnbaar veel langer en inderdaad veel hooger geworden; elk kerk- of gewelf-vak vormt nu als 't ware een eigen geheel, heeft zijn eigen gewelf, de eigen ramen en nissen en geledingen omsluitend, heeft zijn eigen proportie, en dat alles spreekt, laat zijn samenstelling zien en zegt en toont, wat het te doen, welke taak het heeft.

Hoe oud is *Winschoten*? Wanneer is het eene buurt, wanneer een kerk-dorp geworden! Op die vraag geeft geen van *Winschoten's* archieven, geeft geen enkele oorkonde tot heden eenig antwoord. *Dat* antwoord geeft u echter de kerk, zij is de eenigste nog overgebleven getuige uit *Winschoten's*

verre verleden, die U zegt, wat deze plaats tegen het einde der XIIIde eeuw reeds heeft *moeten* beteekenen, toen zij in staat was een dergelijk groot kerkgebouw uit eigen middelen tot stand te brengen. Zij getuigt mede van de beteekenis onzer bouwkunst in die dagen, die toen reeds, nu bijna 6½ eeuw geleden, in elk afgelegen dorpje kerk-gebouwen als deze wist te geven, die wij nu wel kunnen bewonderen, maar in heur eenvoudige grootschheid en heur echt constructieve opvatting niet kunnen verbeteren. Met dit gebouw, omdat het mishandeld en verwaarloosd er arm en akelig en beroerd en alles behalve kerkelijk meer uitzag, met dit aloude kerkgebouw af te breken en door een nieuw te vervangen, zou het Kerkbestuur der Hervormde Gemeente inderdaad een misdaad gepleegd hebben tegenover *Winschoten's* historisch verleden. Het zou een monument gesloopt hebben, omdat het in den toestand, waarin het verkeerde, geen monument meer zag of wilde zien, en het zou daarmee die sprekende, die schitterende getuige van haar eigen verleden hebben vernield, om plaats te maken voor een gebouw, hoogstwaarschijnlijk van niet de minste kunstwaarde. Het Kerkbestuur begreep echter terecht, dat het monument, waarin geheel *Winschoten's* lief en leed gedurende ruim zes eeuwen uiting vonden in het: „Heere, help ons”: en in 't: „Heere, wij danken U”, dat het monument, waarin oudtijds al de *Winschoters*, die geboren werden, zijn gedoopt en bij hun dood den Heer werden opgedragen, dat dit monument niet mocht verdwijnen, als het inderdaad te *behouden* was, niet mocht verdwijnen, als het inderdaad zijn vroeger karakter, zijn

waarde als kerk *kon* herkrijgen. Om dat te bereiken, heeft het dan ook geen moeite, geen zorg noch persoonlijke offers ontzien en alles gedaan om dat denkbeeld ingang te doen vinden en de noodige gelden zaam te brengen, tot nu ook zij, die het vroeger bespottelijk vonden, dat er zooveel geld aan dat oude gebouw zou worden verknoeid, zooals zij toen geliefden te zeggen, inzien en erkennen, dat het kerkgebouw dit offer ten volle waard was en inderdaad, zoo in- als uitwendig weder eene echt monumentale kerk is, een gebouw, dat *Winschoten* tot eere strekt.

Het monumentale dezer kerk zit echter niet in haren vorm, zit niet in hare afmetingen, niet in rijke materialen-keuze, noch ook in kunstvolle bewerking.

Haar vorm is die van een enkel schip, aan de koor- of oost-zijde recht ingesloten, zonder abside-uitbouw, een dwars-schip heeft zij niet en zij is dus geen kruis-kerk, zooals die te *Zuidbroek* en te *Stedum*, enz., een kerkvorm, die in elk opzicht veel dankbaarder is; zij bestaat alleen uit een langs-schip, door muur-pijlers en gordel-bogen inwendig en door muur-pilasters uitwendig in vijf gelijk deelen of velden verdeeld, de allereenvoudigste vorm alzoo. Vgl. de afbeelding op bl. 17.

Hare totaal-afmeting, zijnde in grondvlak binnenwerks 342 M^2 . en met inbegrip van haar muurwerk 477 M^2 ., is mede onder de *Groninger* dorpskerken niets bijzonders, wel zijn bij eene zoodanige afmeting die andere kerken bijna alle kruis-kerken en daardoor veel gunstiger van verhouding. Bij eene breedte toch van 8.65 M^1 . binnen haar muurwerk, heeft zij eene lengte van 40 M^1 ., alzoo eene verhouding van breedte tot lengte als 1 tot 4.64, eene verhouding

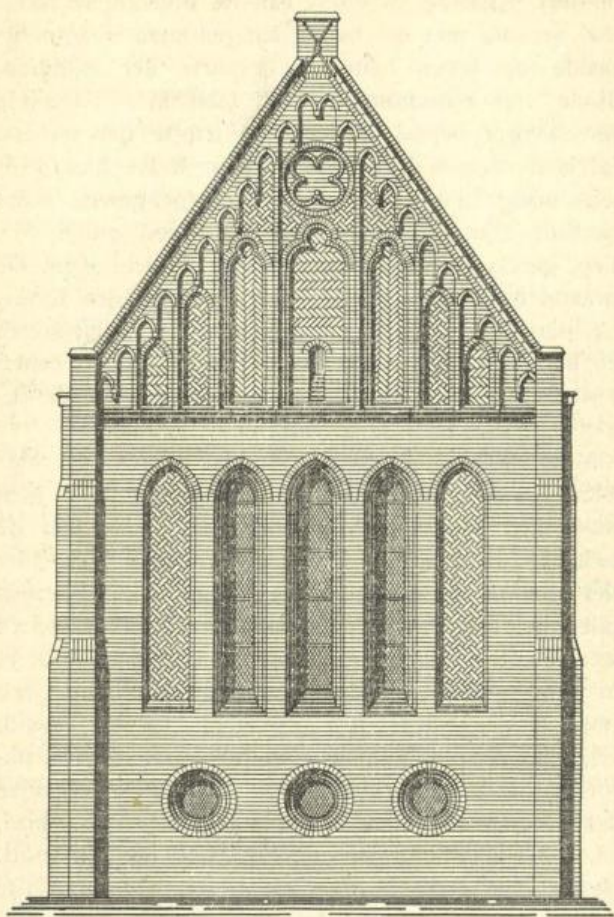
bij het meerendeel der *Groninger* kerken 1 tot 3 en hoogstens 1 tot 4. De mede uit slechts een langs-schip bestaande kerk te *Zandeweer*, verdeeld in vijf travées en ééne ronde koortravée, heeft eene binnen-breedte van 7.70 M¹. bij eene lengte van 26.80 M¹.; de kerk te *'t Zandt*, mede een enkel langs-schip, had vóór hare vergrooting in de XVde eeuw vijf travées bij eene binnen-breedte van 8 M¹. en eene lengte van 25.50 M¹. en sedert 7 travées met 37.50 M¹. totaallengte.

Ook de kerk te *Vlagtwedde*, een langs-schip van vijf travées met veelzijdig gesloten koor-travée, heeft bij 6.90 M¹. breedte tegenover 30.20 M¹. lengte gunstiger verhouding, terwijl van de omstreeks 1830 afgebroken kerk te *Scharmer*, die heel veel overeenkomst met onze *Winschoter* kerk had, en mede bestond uit een vijf vakken lang enkel schip, mij de afmetingen onbekend zijn. Uit dit alles blijkt, dat zij onder de *Groninger* kerken van bijzonder gerekten vorm en daardoor van ongunstige verhouding is, doch door haar gordel-bogen meerdere breedte te geven, heeft de talentvolle ontwerper dezer kerk dat bezwaar zoo goed als geheel opgeheven en het effect zelfs verhoogd. De aan de kerk gebezigde materialen waren inderdaad de allereenvoudigste en minst kostbare, waarover men in de buurt beschikken kon, niets dan van *Groninger* klei gebakken reuzenmoppen en eenige profielsteen, zonder een enkele ornament- of glazuursteen zelfs, en de gebruikte profielsteen bepaalde zich uitsluitend tot colonet- en kraalsteen, tot een schuine kant en een hol, en tot eenige boogvormige steenen ten behoeve van de boog-

fries, — geen stukje berg-steen zelfs werd er aan de kerk gebruikt. En die *Groninger* steen, uitstekend doorbakken en helder van kleur als zij is, heeft tot in het niet diepe, slechts 0.60 M¹. beneden den vloer, maar met vier versnijdingen ter breedte van 2.24 M¹. aangelegd, fundament, zich prachtig gehouden en kan zonder bezwaar nog opnieuw zes eeuwen, regen en vorst, nat en droog weerstaan. Van eene hoogst kunstvolle bewerking van eenig onderdeel dezer kerk is evenmin sprake, aan het geheele gebouw is nergens eenig beeldhouwwerk, eenige bepaalde versiering aangebracht, alles is op 't eenvoudigst en op 't doelmatigst behandeld, alleen in de beide topgevels heeft men zich eenige speling veroorloofd¹, al het overige is even streng en rustig behandeld. Wel zal de kerk onder haar vroeger ameublement menig kunstvol behandeld voorwerp bezeten hebben, zooals het „altare Beatae Mariae Virginis”, in onderscheidene stukken der zestiende eeuw genoemd, doch dit alles is helaas in den storm der tijden sedert lang spoorloos verdwenen. Het monumentale dezer kerk, het zit uitsluitend in haar uitstekend doordachte gewelfbouw, in haar grootschen eenvoud, in haar karakter.

Ik noem haar een gewelf-bouw, omdat, haar gewelf-vorm bepaald zijnde, daarmede als het ware stilzwijgend haar geheele vorm bepaald was. De in den gekozen gewelf-vorm toch, zijnde een overgangsvorm tusschen het koepel- en het kruis-gewelf, door de

¹ Op bladz. 27 vindt men een architectonische teekening van den oost-gevel, een verduidelijking van de daar tegenover geplaatste photographische opname, welke dienzelfden gevel *voor* de restauratie vertoont.

Oostgevel der kerk.

OOSTGEVEL DER KERK.

toenmalige *Groninger* werkmeesters verkregen ervaring en durf bepaalde de grens van de breedte der kerk. Die breedte met de daarbij aangenomen hoogte bepaalde op haren beurt de zwaarte der zijmuren, zijnde vier reuzenmoppen, of 1.20 M'. Diezelfde gewelf-vorm bepaalde mede de lengte der travées, dat is de diepte der gewelf-vakken, welke hier overeenkomstig den eisch van het koepel-gewelf bijna vierkant zijn, namelijk 8.65 M. breed en 8 M'. diep, gerekend op het midden der gordel-bogen. De zwaarte en profileering dier bogen bepaalden tevens die der muur-pijlers en het beloop der muur-bogen de hoogte en plaats der vensters, terwijl het aantal gewelf-vakken, hier vijf, bepaald werd door de behoefte aan ruimte der gemeente.

Meer dan vier travées of vakken nam men echter zelden, was er *meer* ruimte noodig, dan koos men liever den kruisvorm, dan gaf men liever aan de kerk een dwars-schip. Om welke redenen zulks hier niet gedaan is, blijkt echter nergens. Er bestaat inderdaad tusschen al de deelen dezer kerk, tusschen hare gewelven, bogen, muur-pijlers, muren en vensters en hunne afmetingen eene onderlinge verhouding, een innig verband, tezamen een logisch geheel vormend, dat, op 't eenvoudigste, in goed gekregen vormen, uitgevoerd in eenige ruwe, doch bijna onvergankelijke steen, het gebouw maakt tot een karaktervol geheel, tot een kunstwerk, tot een *monument* in zijn soort. Het is geen grootsch monument, zooals de St. Jan te 's *Hertogenbosch* of de Martini-toren van *Groningen*, het is geen rijk monument, zooals de Munster-kerk van *Roermond* of het Raadhuis van *Bolsward*, het is

precies een monument, zooals *Winschoten* dit *toen* noodig had, eene in-eenvoudige, volkomen onbrandbare, hechte, echt karakteristieke, waardige dorpskerk, uitgevoerd in de bouwstoffen, die zij zelve bezat, in baksteen, pannen en eikenhout, uitgevoerd trots ongunstige lengte- tot breedte-verhouding, doch met zooveel talent, dat zij er bijna door won, uitgevoerd zóó, dat zij ruim 600 jaar later, ondanks de doorstane vernieling en verontachtzaming nog verre de voorkeur verdiende boven elken *nieuwen* bouw.

Terwijl zij oorspronkelijk door hare afmetingen, door hare hoogte vooral, het silhouet van het dorp bepaalde, heeft zij in verloop van tijd echter dat boven alles uit sprekende verloren. Naarmate het kerkhof in hoogte toenam, nam zij in hoogte af, en dit te meer, naarmate *Winschoten*, van dorp tot vlek geworden, hare aanvankelijk lage, ruim uiteengelegen hoeven verving door naast elkaar staande en met steeds hogere verdiepingen voorziene huizen; en toen het kerkhof eindelijk grootendeels markt-plein geworden, voor zooveel het nog overbleef, geheel verwaarloosd werd, toen scheen het wel alsof ook zij, de oude kerk, alle aanspraak op eenige zorg had verloren en nu bijna een sta in den weg was geworden.

Dank zij het inzicht echter van Kerk- en Gemeentebestuur beiden is die tijd van verwaarloozing voorbij, en zal eerlang het oude gebouw, door vriendelijke heesters omzet, weder als voorheen geheel tot zijn recht komen en een sieraad zijn voor het plein, waarop het staat, voor geheel *Winschoten*, wier waardevolste, wier *eenig* nog *sprekende* getuige het is uit haar vroeg verleden.

's *Gravenhage*, Juli 1907. C. H. PETERS.